

A SEMANTIC AND SYSTEMIC APPROACH TO THE STUDY OF SYNONYMY IN UZBEK LINGUISTICS

Ravshanova Dildora O'ktamovna

Independent Researcher
Gulistan State University
Gulistan, Uzbekistan

Abstract. The article considers synonymy within the development of systemic and semantic approaches in linguistics. It discusses the relation between form and meaning, the distinction between descriptive and context-dependent lexical units, and the emergence of pragmatic interpretation from semantic analysis. The historical discussion of synonymy highlights the importance of lexical choice, semantic proximity, and stylistic differentiation. The results show that synonymy is best understood as part of a broader system of semantic and communicative relations.

Keywords: systemic linguistics, semantics, synonymy, lexical meaning, pragmatics, Uzbek linguistics.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MA'NODOSHLIKNI SEMANTIK VA TIZIMLI YONDASHUV ASOSIDA O'RGANISH

Ravshanova Dildora O'ktamovna

Mustaqil izlanuvchisi
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada ma'nodoshlik tilshunoslikdagi tizimli va semantik yondashuvlarning rivojlanishi kontekstida ko'rib chiqiladi. Shakl va mazmun munosabati, tavsiflovchi va kontekstga bog'liq lug'aviy birliklar o'rtasidagi farq hamda semantik tahlildan pragmatik talqinga o'tish jarayoni tahlil qilinadi. Ma'nodoshlik tarixiga doir tahlilda leksik tanlov, semantik yaqinlik va uslubiy farqlanishning ahamiyati ko'rsatiladi. Natijalar ma'nodoshlikni semantik va kommunikativ munosabatlarning kengroq tizimi doirasida o'rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Keywords: tizimli tilshunoslik, semantika, ma'nodoshlik, leksik ma'no, pragmatika, o'zbek tilshunosligi.

Kirish. XX asrning ilk o'n yilliklaridan boshlab tilshunoslik fanida tilni semantik jihatdan chuqur o'rganish va unga mazmuniy nuqtai nazardan yondashish butun ilmiy izlanishlarning markaziy va yetakchi yo'nalishiga aylandi. Ferdinand de Sossyur singari buyuk mutafakkirning ilg'or g'oyalari va nazariy asoslariga tayanib, tilni yaxlit belgilar tizimi sifatida talqin etish keng qo'llanila boshlandi. Bu yondashuv til birliklarining chuqur tizimli xususiyatlarini har tomonlama ochib berishni tilshunoslikning eng asosiy ilmiy vazifasi qilib belgiladi. Natijada tilning ichki tuzilishi va tizimi bilan uning kundalik hayotdagi amaliy qo'llanilishi o'rtasidagi murakkab va ko'p qirrali munosabatlar yanada aniqroq va ravshan namoyon bo'ldi. Tizim darajasidagi o'zgarmas, doimiy va barqaror birliklar nutq faoliyati jarayonida turli xil, rang-barang shakllar va ko'rinishlarda namoyon bo'lishi, shuningdek, o'zgarmas unsurlarning o'zgaruvchan tabiat kasb etishi kabi muhim xususiyatlar ilmiy jihatdan yaqqol ko'zga tashlandi.

Tilshunos olimning birinchi darajali va eng muhim vazifasi kundalik kuzatuvlar va tahlillar orqali ochiq-oydin ko'rinadigan xilma-xil, o'zgaruvchan va turli-tuman shakllar ortida yashirinib yotgan asl, o'zgarmas va mohiyatli til birliklarini aniqlash, ularni ochib berish hamda bu birliklarning butun til tizimidagi o'z o'rnini aniq va ilmiy asoslangan holda belgilashdan iborat bo'ldi. Ushbu ilmiy yondashuv tilshunoslik faniga vaqtinchalik, o'tkinchi, tasodifiy va sirtqi

hodisalardan farqli o'laroq, doimiy, barqaror, chuqur va mohiyatli unsurlarni har tomonlama chuqur anglash, tushunish va tahlil qilish imkoniyatini ochib berdi. Shu orqali tilning har bir darajasi (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va boshqalar) uchun xos bo'lgan birliklarning asosiy qoliplari, sxemalari va namunalarini, shuningdek, ularning real nutq jarayonidagi turli-tuman amaliy ifodalari, ko'rinishlari va qo'llanishlarini ilmiy jihatdan to'liq aniqlash va tavsiflash mumkin bo'ldi.

Tizimli tilshunoslik umumiy va xususiy tomonlar o'rtasidagi dialektik munosabatlarni doimiy ravishda hisobga olgan holda til va nutq tushunchalarini bir-biridan aniq, izchil va tizimli tarzda farqlaydi. U asosiy e'tiborni xususiy holatlar, misollar va ko'rinishlarda takrorlanadigan umumiy xususiyatlarni topishga, ularni umumlashtirishga, tahlil qilishga va qat'iy ilmiy qoliplarga solishga qaratadi. Dastlabki rivojlanish bosqichlarida bu yo'nalishda faqat shakl (form) asosiy va hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblanar edi, mazmun (substantsiya yoki ma'no) esa ikkinchi darajali, kamroq muhim va hatto orqa fonda qoladigan element sifatida qaralardi. Biroq keyingi chuqur tadqiqotlar va tahlillar shuni isbotladiki, shakldan mazmunni butunlay ajratib olish, birini ikkinchisiz tasavvur qilish yoki alohida ko'rib chiqish aslo mumkin emas. Tizim asosidagi tilshunoslikning asoschisi hisoblangan Ferdinand de Sossyur shakl va mazmun o'rtasidagi munosabatni oddiy qog'oz varag'iga juda muvaffaqiyatli qiyoslagan edi. Uning fikricha, varaqning bir tomoni shaklni ifodalasa, ikkinchi tomoni mazmunni bildiradi. Lekin bu varaqni hech qachon ikki alohida, mustaqil qismga bo'lib, birini ikkinchisiz alohida ko'rib chiqish yoki ajratish mumkin emas – ular bir-biridan ajralmas, yaxlit va organik bir butunlikni tashkil etadi.

Shu sababli til tizimining fonologik darajasidan tashqari qolgan barcha darajalardagi til birliklari ma'no va mazmun bilan chambarchas, ajralmas darajada bog'liq holda mavjud bo'lib, ular shakl va mazmunning yaxlit, bir butun va o'zaro bog'liq birligini ifodalaydi. Har qanday til qolipi o'zidan mazmunni to'liq va butunlay ajratib tashlay olmaydi. Aksincha, ko'p hollarda va ayniqsa murakkab konstruksiyalarda mazmunning o'zi yetakchi mavqega chiqib, qolipni belgilash, shakllantirish va tahlil qilish jarayonida hal qiluvchi va asosiy roli o'ynashi mumkin. Bu holat, xususan, sintaktik darajadagi shakldoshliklar, bir xil shakldagi turli konstruksiyalar va murakkab sintaktik birliklarda juda ravshan, yaqqol va aniq namoyon bo'ladi.

Shuning uchun ham tizimli tilshunoslik keyingi rivojlanish bosqichlarida til birliklarining shakli va mazmuni o'rtasidagi murakkab, ko'p qirrali va dinamik munosabatlarga alohida, chuqur va jiddiy e'tibor qaratib boshladi. Natijada tilshunoslik fanida yangi mustaqil, muhim va istiqbolli yo'nalish – mazmuniy yo'nalish (semasiologik yoki kontent yo'nalishi) shakllandi, rivojlandi va keng tarqaldi. Mazmuniy yo'nalishning paydo bo'lishi, uning ilmiy asoslari mustahkamlanishi va bu sohada olib borilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar, izlanishlar, tajribalar va tahlillar gapning ma'nosi, uning tuzilishi va talqini bilan bog'liq bo'lgan bir qator murakkab, dolzarb va hal etilmagan muammolarni keltirib chiqardi. Bu esa tilshunoslik fanida yangi savollar, munozaralar, bahslar va keyingi izlanishlar uchun keng maydon ochdi.

Adabiyotlar tahlili. Mantiqiy semantikaning eng katta vakillaridan biri bo'lgan olim B.Rassel lug'aviy birliklarni ishora qiluvchi va voqelikni xabar qilib bildirmaydigan lug'aviy birliklarga ajratadi. Borliqdagi predmetlar, voqealar, belgilar hamda turli harakat va holatlarning nomi sifatida qo'llanadigan lug'aviy birliklar ishoraviy xususiyatga ega birliklar sanaladi. Shunday xususiyatdan mahrum bo'lgan lug'aviy birliklar esa voqelik unsurlarini bevosita ifodalash vazifasini bajarmaydi. Tizim asosidagi tilshunoslikda birinchi tipdagi lug'aviy birliklar narsa, hodisa yoki holatni tavsiflab, tasvirlab beradigan, lekin o'z-o'zicha xabar (indikativ ma'no) bildirmaydigan lug'aviy birliklar, ikkinchi turdagi lug'aviy birliklar esa tasvirlovchi (tavsiflovchi) funksiyani bajarmaydigan (deskriptiv bo'lmagan) lug'aviy birliklar deb yuritiladi (Russell, 1945).

Semantik tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi olimlar gap tarkibida voqelikni tasvirlash vazifasini bajarmaydigan lug'aviy birliklar qo'llanilganda, ularning ma'no va vazifasini izohlash jarayonida qator qiyinchiliklarni boshdan kechirganlar.

Gap tarkibida qo'llaniladigan lug'aviy birliklar ma'no va vazifasiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Ularning ayrimlari borliqdagi narsa, hodisa, belgi, xususiyat, harakat hamda holatlarni tasvirlash yoki tavsiflash vazifasini bajaradi. Bunday birliklar gap mazmunining shakllanishida muhim o'rin tutadi, biroq ular har doim ham mustaqil ravishda tugallangan xabarni ifodalay olmaydi. Shunga qaramay, ularning qanday ma'noda qo'llanayotganini va obyektiv borliqdagi qaysi predmet yoki hodisaga nisbatan ishlatilganini ko'pincha nutq vaziyatidan tashqarida ham aniqlash mumkin bo'ladi. Chunki bu turdagi birliklarning ma'nosi til tizimida nisbatan barqaror va aniq shakllangan bo'ladi.

Biroq til tarkibida shunday lugʻaviy birliklar ham mavjudki, ular voqelikdagi predmet va hodisalarni toʻgʻridan-toʻgʻri nomlash xususiyatiga ega emas. Ularning mazmunini faqat tilning ichki imkoniyatlari asosida belgilash qiyin kechadi. Bunday birliklarning nimaga ishora qilayotganini aniqlash uchun ularni muayyan nutq muhiti, kommunikativ sharoit yoki soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi vaziyat bilan bogʻliq holda tahlil qilish talab etiladi. Aks holda, ular orqali ifodalanayotgan maʼno mavhumligicha qoladi. Chunki bu kabi birliklar maʼlum bir predmet yoki hodisani bevosita atashdan koʻra, ularga bilvosita murojaat qilish, koʻrsatish yoki ishora etish vazifasini bajaradi.

Shu sababli bunday lugʻaviy birliklarning semantik xususiyatlarini oʻrganish jarayonida tilshunoslar muayyan qiyinchiliklarga duch kelganlar. Chunki ularning maʼnosini faqat lugʻatdagi izohi yoki grammatik shakli orqali aniqlash yetarli emas. Mazkur birliklarning mazmuni koʻpincha nutq ishtirokchilarining kimligi, muloqotning qayerda va qachon kechayotgani, suhbat mavzusi hamda kommunikativ vaziyatning boshqa omillari bilan chambarchas bogʻliq boʻladi. Natijada bir xil lugʻaviy birlik turli vaziyatlarda turlicha maʼnolarni ifodalashi yoki turli obyektlarga nisbatan qoʻllanishi mumkin.

Bu holat gap semantikasini tadqiq etishda faqat til birliklarining lugʻaviy maʼnosiga tayanish yetarli emasligini koʻrsatadi. Gapning haqiqiy mazmuni koʻpincha uning tarkibidagi soʻzlarning maʼnosi bilan bir qatorda, ularning qoʻllanish sharoiti orqali ham shakllanadi. Shuning uchun gap maʼnosini toʻliq va chuqur anglash uchun uning tarkibidagi lugʻaviy birliklarning obyektiv borliq bilan munosabatini aniqlash bilan cheklanib qolmaslik kerak. Bunga qoʻshimcha ravishda gapning nutqiy vaziyat bilan bogʻliqligi, kommunikativ maqsadi, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi munosabat hamda muloqot kechayotgan sharoitni ham hisobga olish lozim.

Demak, gap mazmuni til tizimidagi maʼnolar yigʻindisidan iborat boʻlib qolmay, balki nutq jarayonida yuzaga keladigan turli pragmatik omillar taʼsirida ham shakllanadi. Shu jihatdan qaralganda, gapning semantik tuzilishini izohlashda til va nutq birligi, yaʼni lingvistik hamda ekstralingvistik omillarning oʻzaro aloqasini birgalikda oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat ana shunday yondashuv orqaligina gapning mazmunini mohiyatini toʻliq va har tomonlama yoritish mumkin boʻladi.

Ana shunday amaliy ehtiyoj bilan tildagi lugʻaviy birlik, ibora, gap va matnning maʼnosini oʻrganuvchi boʻlim tarkibidan lingvistik pragmatika oʻsib chiqdi.

Metodologiya. Tadqiqotda tizimli-tavsifiy, semantik va tarixiy-qiyosiy metodlardan foydalanildi. Til birliklarining shakl va mazmun munosabati, kontekstga bogʻliq maʼno hamda sinonimik aloqalar nazariy manbalar va oʻzbek tili materiallari asosida izohlandi.

Natijalar. Jahon tilshunosligi taraqqiyoti insoniyat tamadduni va fikrlash darajasining shakllanishini oʻzida aks ettiradi. Tildagi lugʻaviy birliklar oʻrtasida maʼno asosida vujudga keladigan bogʻlanish hamisha tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan sanaladi. Jumladan, maʼnodoshlik hodisasi oʻzining turli-tumanligi, tarkibiga boshqa hodisalarni qamrab olishi bilan ahamiyatli hamda leksik maʼnodoshlarning jahon tilshunosligidagi oʻrni muammosi hali toʻliq oʻrganilmagan (Brikotnina, 2005).

Maʼnodosh lugʻaviy birligi yunon tilidan olingan boʻlib, σύν “birga” + ὄνομα “nom” birga nomlash degan maʼnoni bildirib, bir turkumga tegishli, oʻzaro maʼnolari bir-biriga yaqin boʻlgan turli lugʻaviy birliklardir. Bu hodisa tilshunoslikning deyarli barcha sohalarida uchraydi va asosiy obyektlardan sanaladi, chunki til leksikasi katta qismining katta hajmini maʼnodoshlar egallaydi.

Tarixga nazar tashlaydigan boʻlsak, leksik maʼnodoshlarning dunyo tilshunosligida oʻrganilishi qadimgi Yunoniston antik falsafasidan boshlanadi. Qadimda yunon fanlari ichida notiqlik eng muhim fanlardan hisoblangan va yunon faylasuflari har bir notiq stilistika va maʼnodoshlik chuqur oʻrganishi lozimligini qayd etishgan. Bu haqida Platon oʻzining “Kratil” asarida Suqrot bilan notiqlik xususidagi muammolarga javob izlaydi va stilistika, maʼnodoshlik notiqlik uchun muhim sohalar ekanligini taʼkidlaydi. Maʼnodoshlikka oid ishlar mil. avv. VI-V asrlarda paydo boʻlgan. Til va maʼno masalalari insoniyat tafakkuri tarixida eng qadimiy va murakkab muammolardan biri sifatida eʼtirof etiladi. Soʻzning mohiyati, uning maʼno ifodalash imkoniyatlari, nom bilan nomlanuvchi predmet oʻrtasidagi munosabat kabi masalalar qadimgi davrlardanoq faylasuflar eʼtiborini tortib kelgan. Ayniqsa, qadimgi yunon mutafakkirlari tilning tabiati, lugʻaviy birliklarning semantik xususiyatlari hamda ularning nutq jarayonidagi vazifalarini oʻrganishga katta ahamiyat

berganlar. Ularning qarashlari keyinchalik tilshunoslik fanining shakllanishi va rivojlanishida muhim nazariy asoslardan biri bo'lib xizmat qilgan (Rahmatullayev, 2006; Sayfullayeva et al., 2009).

Shunday olimlardan biri miloddan avvalgi V asrda yashab ijod qilgan yunon faylasufi Prodik hisoblanadi. U tilning ma'no tizimini o'rganishga alohida e'tibor qaratgan va so'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlarni tahlil qilishga harakat qilgan. Prodikning ilmiy qarashlarida, ayniqsa, ma'nodosh so'zlar masalasi muhim o'rin egallaydi. U bir-biriga yaqin ma'nolarni ifodalovchi lug'aviy birliklar o'rtasidagi nozik farqlarni aniqlashga intilgan hamda har bir so'zning o'ziga xos ma'no qirralari mavjudligini ta'kidlagan. Uning fikricha, til birliklari tashqi tomondan o'xshash yoki ma'nodosh bo'lib ko'rinsa-da, ularning qo'llanish doirasi, uslubiy xususiyatlari va ma'no ottenkalari bir-biridan farq qilishi mumkin.

Prodik notiqlik san'ati va badiiy ijod bilan shug'ullanuvchi kishilar uchun sinonim va omonim birliklarning xususiyatlarini chuqur bilish nihoyatda muhim ekanligini qayd etgan. Chunki nutqning aniqligi, mantiqiyli va ta'sirchanligi ko'p jihatdan so'z tanlash mahoratiga bog'liqdir. Bir ma'noni ifodalovchi bir nechta so'zlar orasidan eng mosini tanlay olish, kerakli uslubiy bo'yoqqa ega birlikni qo'llash yoki shaklan bir xil bo'lib, ma'nosi turlicha bo'lgan so'zlarni to'g'ri farqlash notiqning kasbiy mahoratini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli Prodik tilning semantik imkoniyatlarini chuqur o'rganish zarurligini alohida ta'kidlagan (Tursunov et al., 1992).

Xulosa. Tizimli va semantik yondashuvlar ma'nodoshlikni faqat bir xil yoki yaqin ma'noli so'zlar yig'indisi sifatida emas, balki til tizimida muayyan funksional va mazmuniy munosabatlarni hosil qiluvchi hodisa sifatida tushunishga imkon beradi. Kontekst, nutq vaziyati va uslubiy tanlov ma'nodosh birliklarning real kommunikativ qiymatini belgilaydi. Shu sababli ma'nodoshlikni o'rganishda semantika va pragmatika imkoniyatlarini o'zaro bog'liq holda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Azim Hojiyev. (1974). *O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati*. Toshkent.
2. Brikotnina, L. V. (2005). *Spetsifika semantiki abstraktnykh imen kachestva i ee eksplikatsiya v sintaksise* [Candidate dissertation]. Barnaul.
3. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. Universitet.
4. Russell, B. (1945). *A history of Western philosophy*. Simon & Schuster.
5. Sayfullayeva, R. R., Mengliyev, B. R., Boqiyeva, G. H., Qurbonova, M. M., Yunusova, Z. Q., & Abuzalova, M. Q. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. FTM.
6. Tursunov, U., Muxtorov, J., & Rahmatullayev, Sh. (1992). *Hozirgi o'zbek adabiy tili* (3-nashr). O'zbekiston.

Reviewer:

Fazliddin G. Sharipov

DSc, Professor

Gulistan State University (Uzbekistan)